

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht • 83e jaargang • februari 2010 • losse verkoop €2,50

Oud Utrecht 1

hart voor historie en cultureel erfgoed in de provincie Utrecht

Boekhandel met crucifix, catechismus en bidprentjes

Het verhaal achter een historische paal

Utrechtse archieven overleven oorlog met het nodige geluk

De mémoires van een interessante ijdeltuit

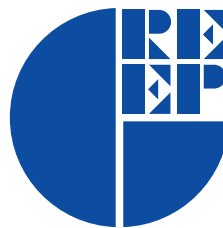

voor utrechtboeken
stad en provincie

selexyz broese

hoofdvestiging: stadhuisbrug 5
3511 kp utrecht t 030 2335200
e info.broese@selexyz.nl
www.selexyz.nl

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Lange Nieuwstraat 66
3512 PL Utrecht
Tel. 030-241 31 15
Mob. 06-24133494
Fax 030-666 14 41

Bouw Belegging Restauratie Recreatie Bemiddeling

LAAN VAN VOLLENHOVE 2925 3706 AK ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 030 - 695 66 44

De kracht in vellen offset

Roto Smeets

Een bedrijf dat vecht voor de successen van zijn opdrachtgevers. Roto Smeets GrafiServices is gespecialiseerd in vellen offset en bedient zijn nationale en internationale opdrachtgevers vanuit twee locaties. Van advies tot persoonlijke begeleiding van pre-media, nabewerking, pre-distributie tot distributie.
Strong, sharp, safe & fast.

GrafiServices

Utrecht
T 030 - 282 28 22

Eindhoven
T 040 - 250 50 00

www.rsgrafiservices.nl
rsgrafiservices@rotosmeets.com

Roto Smeets GrafiServices is onderdeel van Roto Smeets Group.

IJselijk

jeroen tirion, grafisch ontwerp - info@jeroentirion.nl

LEVEN IN UTRECHT 1850-1914

P.D. 'T HART, *Leven in Utrecht 1850-1914*. Groei naar een moderne stad.
348 blz., gebonden, geïllustreerd, ISBN 90-6550-888-0, €29,-.

Utrecht was in de negentiende eeuw bepaald geen gezapige en deftige rentenierstad, zoals vaak is beweerd. Er werd hard gewerkt aan de verbetering van de armenzorg, de volksgezondheid, de volkshuisvesting, de werkgelegenheid en de arbeidsomstandigheden. Het leven van de gewone Utrechters, die in dit boek centraal staan, werd een stuk aangenamer.

Een uitgave van Verloren. Zie www.verloren.nl.

Inhoud

4

Ton H.M. van Schaik

'Meneer raadpleegt even zijn geweten'

Roomse censuur bij Van Rossum Achter het Stadhuis

10

Janjaap Luijt

De leeuwenpaal: grensconflicten tussen Utrecht en Holland

Paal met verhaal 1

12

Frans Rikhof

Met beperkte middelen en een dosis geluk

De bescherming van het Utrechtse Rijks- en Gemeentearchief tijdens de Tweede Wereldoorlog

18

Leen Dorsman

Een interessante ijdeltuit

De autobiografie van Pieter Geyl

21

Signalement

22

Fred Vogelzang

De Bruid van Eem, een traditionele geschiedenis van Amersfoort

Boekbespreking

24

Oud-Utrecht in 2009

26

Agenda en berichten

De Weduwe Achter het Stadhuis

Boekhandel Van Rossum was ruim een eeuw lang een bolwerk van het katholieke leven in de stad en het aartsbisdom Utrecht. Er werden niet alleen boeken verkocht – uiteraard met uitzondering van titels die op de Index van Verboden Boeken stonden –, maar ook heiligenbeelden, rozenkransen, prentjes en kerkmuziek. Na de ontkerkelijking en ontzuiling was het snel met de roomse boekwinkel gedaan.

Zandzakken en zinken kisten

Anders dan in de Eerste Wereldoorlog moesten de schatten uit het Utrechtse Rijks- en Gemeentearchief in de jaren 1940 – 1945 daadwerkelijk beschermd worden tegen oorlogsgeweld. Wat naar kelders werd overgebracht, kreeg echter te maken met een nieuwe bedreiging: optrekkend vocht. Het Gemeentearchief nam vanaf 1942 drastischer maatregelen: evacuatie van de topstukken naar kastelen als Loevestein en Heukelum. Het Rijksarchief reageerde minder alert.

'Ik die zo weinig in mijn verleden leef'

Tijdens zijn verblijf in Duitse gevangenschap schreef Pieter Geyl, hoogleraar geschiedenis aan de Utrechtse Universiteit, zijn autobiografie. Dit onlangs verschenen, unieke tijdsdocument getuigt van een krachtige, ietwat zelfingenomen persoonlijkheid die de wereld en de mensen om hem heen bekeek met kritisch oog en die van zijn bevindingen op pakkende wijze verslag doet.

Gezicht op de zijgevel (aan de Korte Minrebroederstraat) van het pand van boekhandel Wed. van Rossum, Oudkerkhof 2 te Utrecht. Een granaat van de Duitse luchtafweer heeft een gat in de topgevel geslagen.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

‘Meneer raadpleegt even zijn geweten’

Roomse censuur bij Van Rossum Achter het Stadhuis

Vele tientallen jaren was de winkel van ‘de Weduwe Achter het Stadhuis’ brandpunt van het katholieke leven in de stad en het aartsbisdom Utrecht. Er werden boeken verkocht, maar ook streng geweerd. De catechismus, heiligenbeelden en bidprentjes waren veiliger.

Op derde kerstdag 1887 overleed de bouwheer van de neogotische Willibrorduskerk aan de Minrebroederstraat, pastoor H.J. Stiphout. De katholieke Boekhandel Weduwe J.R. van Rossum, Achter het Stadhuis, gelegen binnen de grenzen van Stiphouts parochie, zorgde uiteraard voor het bidprentje.¹ Begin januari stond op zekere dag een meisje van rond de 18 in de winkel om zo’n prentje te bemachtigen: Betsy van Eijck van de Oudegracht. Ze was gestuurd door haar moeder, mevrouw Van Eijck-van Everdingen, weduwe van de graan- en meelhandelaar Th. J.B. van Eijck, woonachtig in het monumentale, van oorsprong 14e-eeuwse huis *Cranesteyn* bij de Jacobibrug. Mevrouw Van Eijck was voor haar huwelijk parochiaan geweest van de Willibrordus en had er haar dochter met deze boodschap op uit gestuurd. Betsy werd te woord gestaan door Johan (J. F. Th.) van Rossum, toen 22 jaar oud en werkzaam in de bloeiende boekhandel en uitgeverij van zijn vader Theodoor. Op de vraag van de jonge juffrouw antwoordde hij – volgens de familieoverlevering niet helemaal naar waarheid – dat die prentjes er *op dit moment* niet waren, maar dat ze zeker bijgedrukt werden en dat zij daarvoor nog maar eens terug moest komen.

Hoe vaak ze daarna nog is terug geweest, is niet vastgelegd, maar Stiphout werd wel over het graf heen de makelaar van een lang en gelukkig huwelijk dat meer dan 55 jaar heeft geduurd. Wel duurde het nog tot het najaar van 1889 voor Johan de weduwe Van Eijck schriftelijk om de hand van haar dochter vroeg. Mevrouw antwoordde dat het meisje nog wat te jong was voor zo’n gewichtige stap, dat Johan nog wat geduld moest hebben, maar dat hij wel ‘aan huis mocht blijven komen’. Drie jaar later trouwde het stel, gevolgd door broer en medefirmant Frans van Rossum, die Clasien, een jonger zusje van Betsy aan de haak wist te slaan. Johan en Frans, de een met een volgroeide baard (hij werd ‘de weduwe met de baard’ genoemd), de ander met een gedistingeerd sikje, vormden de derde generatie van het familiebedrijf, dat Gerardus Banning in 1795 als kantoorboekhandel was begonnen.² Dat was het jaar waarin de Utrechtse op de Neude rond de vrijheidsboom dansten en katholieke stadgenoten volwaardige staatsburgers werden.³

In het scheerkamertje

Het prentje dat Betsy kwam afhalen was een typisch specimen van de katholieke cultuur van die dagen, die geen echte leescultuur was, maar zich behield met devotionalia en vrome kitsch. Van Rossum heeft daarin in Utrecht, en later ook landelijk, verandering proberen te brengen en met enig succes. Maar voor het zover was, had de zaak van ‘de Weduwe Achter het Stadhuis’ zich al ontwikkeld tot een trefcentrum van de clerus van de stad. Zo brachten volgens de overlevering enkele kopstukken in 1853 in een kamertje aan de straatkant (dat later bij de winkel werd getrokken) de papieren in gereedheid die het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie administratief rond maakten. Natuurlijk droeg de firma zorg voor de verzending naar Rome.

Ook wat het lezen betreft moest het bij de clerus beginnen, hoewel de bisdompriesters op enkele uitzonderingen na geen studiehoofden waren en de voltooiing van het grootseminarie als het einde van hun wetenschappelijke loopbaan beschouwden. ‘De meeste priesters keken buiten hun brevier en missaal ongeveer geen enkel boek meer

Het gouden bruidspaar Van Rossum – Van Eijck in 1942.

□ UIT: K.W.J. VAN ROSSUM (SAMENST.), GENEALOGIE VAN EEN STICHTS GESLACHT 1691-1991

in', meldt een Utrechtse pastoor, wijdingsjaar 1927, in zijn *Herinneringen*.⁴ Bij die parochiepriesters moest het leesoffensief dus worden geopend en, het moet gezegd, Van Rossum deed er al het mogelijke aan. Bijvoorbeeld door het wekelijkse bezoek aan het grootseminarie Rijsenburg, waar hij voor de studenten de nieuwe boeken uitstalde in het scheerkamertje, terwijl hij de professoren ieder afzonderlijk bezocht met de nieuwste uitgaven op hun vakgebied. Deze service, later uitgebreid tot het filosoficum *Dijnselburg*, zorgde er in elk geval voor dat de aankomende parochiepriesters de Utrechtse boekhandel kenden. Ook bij de jaarlijkse (verplichte) priesterretraite op Rijsenburg verscheen Van Rossum om de goede voornemens van de eerwaarde heren met de relevante theologische literatuur te ondersteunen. Zo konden de pastoors en kapelaans hun parochianen desgevraagd naar een degelijke r.-k. boekhandel verwijzen.

'Waartoe zijn wij op aarde?'

De boeken die Van Rossum zelf uitgaf, waren vooral gebruiksboeken voor de liturgische en catechetische praktijk. Tot de bekendste behoorden de werken van de Oostenrijkse augustijner koorheer Pius Parsch (1884-1954) zoals het driedelige *Het jaar des Heren* en *Het breviër*.⁵ Deze boeken, uitgegeven vlak voor en na de Tweede Wereldoorlog, waren bedoeld om de 'gewone gelovigen' van meer nabij in contact te brengen met de liturgie, een streven dat vooruitliep op de vernieuwingen van het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965). Ze vonden in heel Nederland gretig aftrek. Voor de lagere schooljeugd was er de door de bisschoppen voorgeschreven vragen- en antwoordcatechismus – de Grote, de Kleine en de Eerste – waarmee hele generaties katholieke kinderen zijn grootgebracht en klein gehouden. Ook dat was een uitgave van de Weduwe Van Rossum. Op cultureel gebied maakte ze zich verdienstelijk door de uitgave van het tijdschrift *De Wachter* (1870-1876), bedoeld als tegenhanger van *De Gids*, en op historisch terrein verplichtte 'de Weduwe' vele onderzoekers aan zich door de uitgave van het *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* (1879-1959), dat bouwstenen bijeenbracht voor de historie van het middeleeuwse bisdom en nog steeds een *Fundgrube* is. Stichter was de politicus en dichter Herman Schaepman, die met de boekhandel/uitgeverij goede relaties onderhield, zij het op commandotoon.

PERIODIEKE ONTHOUDING IN HET HUWELIJK

methode: OGINO-KNAUS

De menschheid is sinds 1930 in het bezit gekomen van een wetenschappelijke methode van periodieke onthouding in het huwelijk, welke op zuiver natuurlijke grondslag berust;
welke – mits door den medicus – individueel nauwkeurig kan worden toegepast;
welke – mits met juistheid voorgeschreven en met stiptheid opgevolgd – met zekerheid tot vermindering der conceptie voert;
en welke – mits om grondige reden aanvaard – zonder schade is voor de moreele, fysieke en psychische gezondheid der beide echtgenooten en voor de gaafheid van het huwelijk zelf.

door
J. N. J. SMULDERS
ARTS
Geneesheer-Directeur
„Huize Assisi“, Udenhout
N.B.

Ingevolge den uitdrukkelijken wensch van het Doorluchtig Episcopaat van Nederland wordt de brochure Smulders: „Periodieke onthouding in het huwelijk“, alleen verkocht aan geestelijken en doktoren; aan anderen geschiedt de verkoop niet dan op aanbeveling van geestelijke of dokter. Wij verzoeken U dus dit formulier te laten teekenen door Uw geestelijke of Uw dokter.

Naam en adres van den besteller:

Handtekening van den geestelijke
of dokter:

Voor den R.K. Boekhandel:

De brochure mag niet in de vitrines worden gelegd.

Brochure over periodieke onthouding met kaartje met aanwijzingen betreffende de verkoop en presentatie van de uitgave.

□ COLLECTIE AUTEUR

Streng en enghartig

Het spreekt vanzelf dat de aan alle kanten met het katholieke leven verknoopte boekhandel zich hield aan de kerkelijke richtlijnen. Die waren in de hoogtijdagen van het Rijke Roomse Leven (en ook toen dat al afliep) talrijk, streng en enghartig. Zo bestond nog tot 1966 de *Index van verboden boeken*, een instelling van het concilie van Trente uit de 16e eeuw.

Iedere pastoor werd verondersteld over die lijst te beschikken en die in voorkomende gevallen ook te hanteren. In het officiële publicatieblad van het bisdom, de *Analecta*, werden tot ver in de jaren vijftig vermeldingen van veroordeelde boeken opgenomen, zodat iedereen kon weten dat de werken van Jean-Paul Sartre en Simone de Beauvoir – haar *Le deuxième Sexe* en *Les mandarins* werden expliciet genoemd – voor katholieken taboe waren, zoals *De Lof der Zotheid* van Erasmus dat al eeuwen was.⁶ Maar behalve Rome hielden ook de bisschoppen de vinger aan de pols. Elk boek dat ging over ‘geloof en zeden’ moest langs het bureau van hun censor die zijn ‘Nihil Obstat’ (‘geen bezwaar’) moest geven, waarna het pas mocht worden gedrukt en uitgegeven (‘Imprimatur et Evulgetur’). De invloed van de clerus beheerste alles, maar – alsof dat nog niet genoeg was – de rooms-katholieke boekhandelaars hadden ook hun eigen censuurapparaat, de Informatie Dienst Inzake Lectuur. De IDIL was een instelling die vanuit Brabant morele cijfers uitdeelde aan nieuw verschenen boeken en daarom door W.F. Hermans ‘het rooms-katholieke terreurinstituut I.D.I.L.’ werd genoemd.⁷

De katholieke Boekverkopers- en Uitgeversvereniging *Sint Jan*, waarin de Van Rossums een voorname rol speelden, respecteerde deze kwalificaties ten volle, want zij had in 1937 de IDIL opgericht. Maar ook elk afzonderlijk lid van *Sint Jan* werd geacht over een eigen geweten te beschikken en zelf op zijn tijd voor censor te spelen.

Gekeurd en gekuist

Bij de heren Van Rossum, die opereerden onder het oog van de aartsbisschoppelijke curie, luisterde het allemaal zeer nauw. De kerkelijke voorschriften stonden als vaste bakens in de woelige zee van het boekenbedrijf. Ze moesten het niet alleen van de katholieke klandizie hebben, het strookte ook met hun overtuiging. Michiel (‘Miech’) van Rossum (1896-1991) directeur van *Dekker en Van de Vegt* aan de Oudegracht (ook eigendom van Van Rossum) vond dat boeken die ‘op de lagere hartstochten werkten’ niet in zijn winkel thuishoorden, dus stuurde hij ze eenvoudig terug naar de uitgever. En als iemand naar de Index vroeg en vaststelde dat een boek van zijn gading er niet op figureerde, zei hij: ‘Wat zegt u? Het staat

Door Van Rossum in 1934 uitgegeven herinneringsprentje Eerste Heilige Communie naar een ontwerp van Ida Bohatta – Morpurgo.

□ ARCHIEF FIRMA WED. VAN ROSSUM

niet op de Index, dus mag ik het lezen? Maar er is ook nog zoiets als een *persoonlijke* index. Als een boek niet op de Index staat, wil dat nog niet zeggen dat iedereen het zomaar mag lezen.⁸ Ooit trokken Michael en zijn jongere broer Wim op een zondagmorgen – hun enige vrije dag – samen naar het grootseminarie Rijsenburg om daar van de moraalprof uitsluitsel te krijgen over de vraag of de jaarlijkse reclamekrant van de *Vereniging ter bevordering van de belangen des boekhandels* wel door de roomse beugel kon.

Intussen beseften zij heel goed dat klanten die een bepaald boek wilden aanschaffen dat natuurlijk toch deden. De clerus stelde de katholieke cultuur nog steeds voor als een eiland, maar er waren meer boekhandels in de stad. En Michael wist dat waarschuwingen tegen gevaarlijke lectuur de beste reclame vormden. Ook Wim, die *Achter het Stadhuis* stond, vatte zijn taak als r.-k. boekhandelaar ernstig op. Een boek van IDIL-categorie I (verboden) of II (streng voorbehouden) had hij niet in voorraad. Een klant die daarover vragen stelde, kreeg zonodig de recensie te zien. Hij realiseerde zich wel dat hij sommige van die klanten nooit meer zou terugzien, en hij wist ook dat een aantal katholieke stadgenoten voor wie deze bevoogding onverdraaglijk was, helemaal niet in zijn zaak kwamen.

Een en ander betekende dat de Van Rossums zich ook bij de inkoop hielden aan de normen van Index en IDIL en van wat er verder nog aan beoordelingsmateriaal voorhanden was (een heel plankje vol). Er waren vertegenwoordigers met nieuwe boeken die bij de aanblik van de ijverig in zijn documentatie speurende boekhandelaar het niet konden laten om sarcastisch op te merken: 'Meneer raadpleegt even zijn geweten.' Maar er waren ook uitgeverij die uit welbegrepen eigenbelang al vooraf rekening hielden met het te verwachten standpunt van de katholieke boekhandel. Dat gold natuurlijk vooral als seks, huwelijk en verkering in het spel waren. Zo liet bijvoorbeeld Meulenhoff in de Nederlandse uitgave van Sigrid Undsets trilogie *Kristin Lavransdotter* enkele 'realistische' passages gekuist weergeven. Zoiets werd gezien als een overwinning van de katholieke boekhandel. Voor katholieke klanten was de betutteling ongekend. Een brochure over periodieke onthouding (1930) mocht alleen met schriftelijke toestemming van dokter of geestelijke aan iemand worden verkocht. De boekhandelaar moest dat controleren.⁹

Verdacht, verkocht en bijgezet

Natuurlijk waren de boekhandelaars wel zo intelligent om te registreren dat na 1945 allerlei opvattingen in beweging kwamen, en dat hun normen tijdgebonden bleken te zijn. Bovendien waren ze rooms genoeg om, ook al ver voor die tijd, de dingen met een zekere humor te bekijken. Zo kwam rond 1930 deken B.A. de Wit, pastoor van de Martinusparochie en vicaris-generaal van de aartsbisdom, opgewonden de zaak binnen met de mededeling dat er een boek verkocht was dat op de Index stond. Van Rossum zei dat hem

Personeel en directie in 1943.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Interieur van de winkel in religieuze voorwerpen van de Fa. Wed. J. R. van Rossum (Korte Minrebroederstraat 5 te Utrecht).

□ UIT: UTRECHT IN WOORD EN BEELD, 1927 | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Twee generaties firmanten in 1939 bij de opening van het hoekpand Korte Minrebroederstraat / Oudkerkhof. Van links naar rechts: Frans, Willem, Jan en Piet van Rossum.

□ FOTO M.A.J. VAN BEMMEL | ARCHIEF FIRMA WED. VAN ROSSUM

dat speet en dat het aan zijn aandacht ontsnapt moest zijn. Kon meneer pastoor misschien zeggen om welk boek het ging? Hier moest de eerwaarde censor het laten afweten: hij wist auteur noch titel te noemen. Maar hij kon wél zeggen hoe lang en hoe breed het boek in kwestie was en hij gaf dat met handgebaren aan: 'ongeveer zo en zo.' De boekhandelaar beloofde naar een boek van dergelijke afmetingen te zullen uitkijken en heeft zich daarna over de absurditeit van het geval verneukeld.¹⁰ Niet alleen afzonderlijke gevallen, heel het systeem bleek op den duur absurd en werd in een 'tweede emancipatie' helemaal afgeschud. Tot die tijd bleef het zo dat de Van Rossums, die verdienstelijke en volgzame katholieken waren, het meer van de beelden, de crucifixen, de bidprentjes en de kerkmuziek moest hebben: die waren veiliger en vonden meer aftrek dan boeken.

In 1971 werd de zaak, bij gebrek aan opvolgers in de familie, verkocht aan de Standaardboekhandel. De winkel heeft daarna een tijdje Van Rossum-Standaard geheten. De oorspronkelijke naam bleef nog even bewaard toen de zaak in 1981 werd doorverkocht aan Bruna. Maar in 1987 was ook dat voorbij en behoorde Van Rossum Achter het Stadhuis definitief tot het verleden. Wim van Rossum, de laatste vennoot van de firma, is nog tot 1976 adviseur geweest van de Standaardvestiging. Daarna had hij alleen nog kopzorg over het rijke archief van de firma. Op zekere dag, het moet rond 1985 zijn geweest, sprak hij er gemeentearchivaris Eduard Struick over aan, toen hij deze toevallig in de stad tegenkwam. Struick bood aan de papieren onder te brengen in het gemeentearchief. In 1986 werden ze daar dan ook in bewaring gegeven.¹¹

Noten

- 1 Een bidprentje is een klein tweezijdig drukwerkje ter nagedachtenis van een dierbare. Aan de voorkant staat een vrome afbeelding, aan de achterzijde naam en levensdata van de overledene gevolgd door enkele citaten uit de H. Schrift en korte gebeden.
- 2 Koen van Rossum, *Een weduwe van honderdeenveertig jaar. Boekhandel Wed. J.R. van Rossum / Utrecht 1830 – 1971* (Nijmegen 2008) 9-12. Voor de vier generaties boekhandelaren: K.W.J. van Rossum (samenst.) *Genealogie van een Stichts geslacht 1691-1991*. 3e druk. Odijk, 1992.
- 3 R.E. de Bruin, 'Regenten en revolutionairen 1747-1851', in: R.E. de Bruin e.a. (red), *Een paradijs vol weelde. Geschiedenis van de stad Utrecht*. 2e druk (Utrecht 2003) 338 – 343.
- 4 J.A.Aalders, in: *MemoReeks cahier 5* (Nijmegen KDC, 1977) 45.
- 5 G. Boer, *Inventaris van het Archief J.A. van Rossum* (Utrecht GAU, 1989) nr 210.
- 6 *Analecta Aartsbisdom Utrecht* 29 (1956) 141.
- 7 *Podium* 6 (1950) 579-580. Wim van Rossum legt uit hoe het systeem in de praktijk werkte in *MemoReeks cahier 8* (Nijmegen KDC, 1979) 71-76.
- 8 'Michael van Rossum, more nostro', in: Gerrit Jansen, *Ballonnen en brood. Utrechtse portretten* (Utrecht 1986) 67.
- 9 W.van Rossum, a.w., 72. Zijn artikel (zie noot 7) draagt de markante titel: 'Roeping en verantwoordelijkheid van een katholiek boekverkoper'. Voor de seksuele problemen: M. van Rossum, 'Ervaringen en herinneringen van een boekhandelaar en uitgever', in: *MemoReeks cahier 8* (Nijmegen KDC, 1979) 65-67.
- 10 M.F.M. van Rossum, 'Dat is de hel', in: *De klare waarheid en andere herinneringen aan het katholieke verleden* (Nijmegen 2001) 171-172.
- 11 Toespraak van W.J.C. van Rossum bij de opening van de tentoonstelling 'De Weduwe met de baard' in het Gemeentearchief Utrecht op 3 september 1989 (handgeschreven). De spreker zond mij op 22 maart 1990 een kopie van zijn tekst toe. Daaraan is ook het relaas ontleend over de kennismaking van Johan van Rossum en Betsy van Eijck waarmee dit artikel opent.

Her en der staan ze in de provincie verspreid: historische palen al of niet voorzien van codes, teksten en wapenschilden. Soms zijn ze prominent in het landschap aanwezig, soms zie je ze pas als je weet dat ze er moeten staan. Hun geschiedenis en betekenis geven ze niet direct prijs. Eerste aflevering van een serie over palen als afbakening van eigendomsgrenzen of van een gebied waarbinnen bepaalde rechten al dan niet golden.

De Leeuwenpaal: grensconflicten

De provinciewapens op de grenspalen van het model 1719

□ FOTO: JANJAAP LUIJT

Gedurende de eerste helft van de 14e eeuw werd de moerasachtige wildernis tussen het Gooi en het Sticht inzet van een heftig conflict. De Eemnessers ontgonnen het moeras steeds verder naar het westen, terwijl de Gooise ontginningen naar het oosten oprukten. In de jaren veertig van de 14e eeuw leidde dit tot een bloedige strijd tussen graaf Willem IV van Holland en Jan van Arkel, bisschop van het Sticht. Nadat onder andere Eemnes in vlammen was opgegaan, tekende het tweetal in mei 1351 een vrede waarbij ze tevens de grensscheiding tussen Gooi en Eemnes vastlegden. Om de grens in het veld zichtbaar te maken, werd vijf jaar later een houten grenspaal geplaatst, die later de naam Leeuwenpaal zou verwerven. Deze paal stond aan de noordkant van Blaricum en markeerde de plek vanwaar de grens moest worden getrokken. Het verdrag tussen de bisschop en de graaf van Holland bepaalde 'dat van daar de voorschreven scheiding voort suijdwaarts aen sal lopen linie recht op Sint Martenstoorn te Utrecht, so verre het district

van Eemnes binnendijks streckt'. De grens liep kaarsrecht vanaf de paal richting de Domtoren in Utrecht tot aan de Vuursche Dreef in Hollandsche Rading. Vanaf daar liep de grens verder in een rechte lijn naar het westen langs Egelshoek tot aan het Tienhovense kanaal.

De oorspronkelijke Leeuwenpaal is al lang verdwenen en ook nieuwe exemplaren zijn herhaaldelijk vervangen. De huidige paal is een 20e-eeuwse replica van een model uit 1719, die begin jaren zeventig is verplaatst in verband met de aanleg van de A27. Hij is te vinden bij de afslag Huizen (nr.35) nabij de carpoolplaats. Een eerder exemplaar is overgebracht naar Museum Hilversum.

Grens van 1719

Hoewel er geen gewapende conflicten aan te pas kwamen, bleef de grens tussen Utrecht en Holland nog regelmatig een punt van discussie. Om hier voor eens en altijd een einde aan te maken, bereikten de Staten van Utrecht en Holland in 1719 overeenstemming over de definitieve grens tussen de beide provincies, die vanaf Eemnes tot Loosdrecht in het veld werd afgepaald met 23 hardstenen palen. Het zijn monolithische langgerechte palen met een vrijwel vierkant grondvlak en afgeschuinde hoeken. Aan weerszijden zijn de provinciewapens aangebracht. Aan de Utrechtse zijde tonen ze het wapen van de provincie Utrecht (combinatie van de wapens van Holland, Sticht en stad Utrecht) en aan de Hollandse zijde het wapen van het graafschap (een staande leeuw). Verder is op elke paal een nummer geplaatst. De Leeuwenpaal en de palen 1 tot en met 16 stonden langs de grens die van noord naar zuid loopt en de palen 16 tot en met 22 op grens die loopt van oost naar west. Van de oorspronkelijke 23 palen uit 1719 zijn er tegenwoordig nog tien bekend. Zeven staan min of meer op hun oorspronkelijke plaats langs de grens, twee exemplaren staan in een privétuin aan de Agter Kampen in Laren (nrs. 5 en 16) en één exemplaar is beland in de voortuin van museum Flehite in Amersfoort (nr. 6).

Nieuwe palen

Bij een inventarisatie door Monumentenzorg in 1923 bleken al acht van de palen uit 1719 verdwenen. Om de opengevallen plaatsen op te vullen kreeg de Delftse hoogleraar

Paal met verhaal

*Bijzondere historische palen
in het Utrechts landschap*

1

Janjaap Luijt

Verricht archiefonderzoek in opdracht van notarissen, bedrijven en particulieren. Gespecialiseerd in historie van 17e- en 18e-eeuwse goud- en zilvermeden en van de Munt te Utrecht.

tussen Utrecht en Holland

A.W.M. Odé van de provincies Utrecht en Noord-Holland opdracht nieuwe palen te ontwerpen. De steenhouwer H.J. Etienne werd belast met de uitvoering en in 1925 zijn minimaal acht grenspalen van het nieuwe model geplaatst. Ook de nieuwe grenspalen tonen aan één zijde het provinciewapen van Utrecht. Op de andere zijde heeft echter het wapen van het graafschap Holland plaatsgemaakt voor dat van de provincie Noord-Holland (een gedeeld wapen met een staande leeuw naar rechts en drie gaande leeuwen). In de loop van de 20e eeuw zijn nog enkele palen uit 1719 vervangen door exemplaren van het model 1925. Dat was waarschijnlijk ook het moment waarop sommige palen in museale collecties terechtkwamen of een plaats kregen ver van hun oorspronkelijke positie. Alle palen langs de grens zijn door de provincie Noord-Holland uitgeroepen tot provinciaal monument.

Paal 11

Ter hoogte van Groot Kievitsdal, daar waar de Soestdijkerstraatweg overgaat in de Hilversumsestraatweg, zit een klein knikje in de grens. Met grenspaal 11 is iets merkwaardigs aan de hand. Deze paal staat niet precies op de provinciegrens, maar een paar meter daarnaast. De reden hiervan is simpel en bovendien erg logisch. In 1980 is de weg van Hilversum naar Baarn voorzien van een vrijliggend fietspad en voor een gedeelte loopt de grens precies over het fietspad. Uit praktische overwegingen (wie wil er immers een paal midden op het fietspad?) is nummer 11 iets naar het zuiden verplaatst. Toen is er iets mis gegaan bij het oriënteren van de wapenschilden. Het Utrechtse wapen van deze paal wijst richting Holland, terwijl het wapen van Holland zich naar het Utrechtse richt. Uit een rondgang langs alle Utrechts-Hollandse grenspalen blijkt nummer 11 daarin niet uniek. Ook nummer 7 aan de A27 staat omgekeerd en daarmee eveneens voor paal...

Paal 11 op zijn oude en zijn nieuwe plek, respectievelijk voor de uitspanning Groot Kievitsdal, circa 1920 en na de verplaatsing in 1980.

□ ANSICHTKAART PARTICULIERE COLLECTIE EN FOTO JANJAAP LUIJT

Bronnen

W.A. Boekelman, *De leeuwenpalen in het Gooi* (Laren 1985).
Fietsroute Leeuwenpalen (IVN Noord-Holland, z.j.).

De bescherming van het Utrechtse Rijks- en Gemeentearchief tijdens de Tweede Wereldoorlog

Met beperkte middelen

Het Rijksarchief aan de Drift, ca. 1960.

□ FOTO J.H. DE VEY MESTDAGH | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Tijdens de Eerste Wereldoorlog moesten het Utrechtse Rijks- en Gemeentearchief voor het eerst actie ondernemen ter bescherming van hun waardevolle bezittingen.¹ Het oorlogsgeweld bleef toen gelukkig ver weg. Tussen 1940-1945 ervoeren beide instellingen echter aan den lijve wat Blitzkrieg, bezetting en bevochten bevrijding betekenden en wat er allemaal nodig was om hun kostbaarheden daar veilig doorheen te loodsen.

Op vrijdag 25 augustus 1939 werd bij het Rijksarchief aan de Drift 27 een telegram bezorgd met de in potlood geschreven dienstorder 'Noodig u uit alle maatregelen te treffen voor beveiliging belangrijkste archiefstukken en machtig u desgewenscht daartoe archief voor publiek te sluiten. Minister Onderwijs G. Bolkestein.' Dit bericht, dat niet onverwacht maar toch wel plotseling kwam, gaf het sein voor het nemen van speciale maatregelen om de kostbare inhoud van het Rijksarchief tegen oorlogsgevaaren te beschermen. Het in hetzelfde pand gevestigde Gemeentearchief ontving zo'n telegram niet, maar ongetwijfeld is er in die dagen vanuit het Utrechtse stadhuis een boodschap met eenzelfde strekking afgegeven. Overal in Nederland kregen de musea, archieven en voornaamste bibliotheken eensluitende opdrachten.

Gescheiden werelden

Medewerkers van Nederlandse culture instellingen hadden tot ver in 1938 amper benul van wat moderne oorlogsvoering inhield. Daar stonden de hoofden ook niet naar, want door de jarenlange bezuinigingen vanwege de economische malaise was het al moeilijk genoeg om die budgettair boven water te houden. Van alle culturele instellingen kwamen bovendien de archieven er het meest bekaaid vanaf.

en een dosis geluk

De drie verantwoordelijke rijks- en gemeentearchivarissen, v.l.n.r.: B.M. de Jonge van Ellemeet (rijksarchivaris 1933-1946) in circa 1933; W.C. Schuylenburg (gemeentearchivaris 1919-1940), foto E. Miedema, 1940; J.W.C. van Campen (gemeentearchivaris 1941-1964) in 1964 getekend door Chris Schut.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL (ICONOGRAFISCHE ATLAS)

Zuinigheid boven alles en dat verklaart deels waarom de overheid pas zeer laat overging tot het nemen van maatregelen om de kunst te beschermen. Het beleid kwam moeilijk en langzaam tot stand vanwege onzekerheid over competenties tussen de Ministeries van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen (OK&W), Binnenlandse Zaken en Defensie. Pas in het voorjaar van 1939 kreeg OK&W de zeggenschap over de kunstbescherming in handen. OK&W moest die verantwoordelijkheid uitoefenen binnen een hopeeloos versnipperd geheel van culturele instellingen. De directies daarvan staken nooit de koppen bij elkaar om gezamenlijk en structureel over kunstbescherming te praten, laat staan om daarin gezamenlijk op te trekken. Het Utrechtse Rijksarchief en Gemeentearchief vormden hierop geen uitzondering. Zij leefden elk in afzonderlijke en strikt gescheiden ambtelijke werelden.

Voor de praktische coördinatie en uitvoering van de kunstbescherming op landelijk niveau richtten de departementen van OK&W en Binnenlandse Zaken uiteindelijk op 1 september 1939, de dag waarop Duitsland Polen binnenviel, een aparte instantie op, de Inspectie Kunstbescherming (IK). Die stond onder de (aanvankelijk onbezoldigde) leiding van de toen reeds 70-jarige éminence grise van de monumentenzorg, Jan Kalf. Feitelijk konden er geen kunstbeschermingsactiviteiten ontplooid worden zonder overleg met, medewerking van, goedkeuring én financiering door deze inspectie. In Utrecht heeft de IK ondersteuning verleend in de beveiliging van onder meer de Dom en Dom-

toren, de St. Pieterskerk, het Centraal Museum, de Universiteitsbibliotheek en de beide archiefdiensten.

Voorlopig met de schrik vrij

De noodzaak voor zowel Rijks- als Gemeentearchief om zich te beraden op de bescherming van hun eigen kostbaarheden kwam begin september 1938 tamelijk rauw op hun dak vallen door het onverwachts uitbreken van de Sudetenkwesitie. Hoewel de crisis verliep met het Verdrag van München, brak het besef door dat een oorlog plotseling kon uitbreken, terwijl er tot dan toe vrijwel niets aan voorbereiding was gedaan. In allerijl namen beide archiefdiensten provisorische maatregelen, zoals de ontruiming van zolders

en de aanschaf van blusmaterialen om de schadelijke uitwerking van brandbommen tegen te gaan. Daarbij bleef het; verdere structurele maatregelen zijn tot in augustus 1939 niet meer genomen.

Direct na de ontvangst van het ministerieel telegram op 25 augustus 1939 begonnen de medewerkers van het Rijksarchief met het beschermingswerk. Daarbij verkeerde de dienst in de gelukkige omstandigheid, dat er niemand van het personeel was gemobiliseerd; iedereen was of te oud of van het vrouwelijk geslacht.

Omdat er hoge kosten aan kunstbescherming kleefden, moesten de archiefstukken in drie categorieën worden ingedeeld: I onvervangbare, II zeer belangrijke en III overige. De eerste groep, waartoe onder meer de archieven van kapittels, kloosters, andere geestelijke instellingen en de Staten behoorden, kwam voor bescherming in aanmerking. Voorwerpen uit de tweede ook behalve in uiterste nood, dan gold behoud van categorie I als hoge prioriteit. Archivalia van de derde klasse genoten geen speciale protectie. Voor de berging namen de archiefmedewerkers hun toevlucht tot het 'beproefde middel' uit de laatste oorlog: de kelders. Op de keldervloeren legden ze stapeltjes stenen met daarop planken en daartussen blikken ongebluste kalk om optrekkend vocht te weren. Vervolgens brachten ze een grote hoeveelheid archivalia, waaronder een deel van de Statenarchieven, alle doop-, trouwen en begraafboeken, en de gehele Burgerlijke stand, naar beneden.

Maar het mocht niet baten. Reeds op 11 september 1939 meldde rijksarchivaris De Jonge van Ellemeet aan de algemene rijksarchivaris Bijlsma, dat de twee weken eerder in de schijnbaar droge kelders geborgen stukken, vochtig aanvoelden. De Jonge stond nu voor het dilemma de stukken in de kelder te laten met gevaar voor aantasting door vocht of ze weer naar boven halen onder dreiging van beschadiging bij een onverhoedse aanval. Intussen bogen de Rijksgebouwendienst en de Inspectie Kunstbescherming zich over een structurele oplossing. Tegen de tijd dat beide instanties daarmee afkwamen was Nederland al door de Duitsers bezet.

Zandzakken en zinken kisten

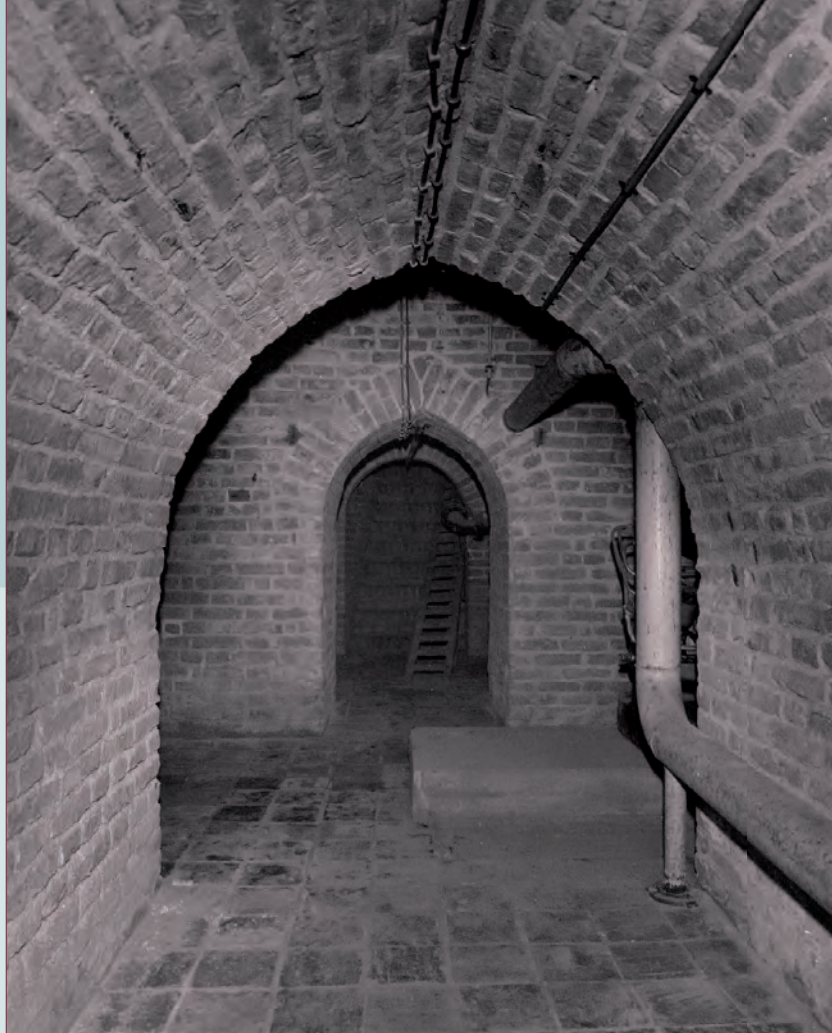
Evenals de collega's in het Rijksarchief ondernamen gemeentearchivaris Schuylenburg en zijn medewerkers in opdracht van de burgemeester vanaf begin september de nodige stappen om het Gemeentearchief te beveiligen. Ook hier vormden de kelders de eerst aangewezen bergplek. Ze werden voorzien van zware houten stellingen, opdat bij het uitbreken van een oorlog de geselecteerde en inmiddels met wit papier gemerkte archiefbescheiden onmiddellijk naar beneden konden verhuizen. Voor de topstukken waren speciale voorzorgsmaatregelen genomen. Het middeleeuwse stadsarchief en de kostbaarste tekeningen uit de topografisch atlas werden geborgen in 16 houten kisten, met een zinken binnenwerk en een rubberen afsluitstrip tegen vochtinwerking. Bovendien werden op kosten van het

Rijksarchief als eigenaar van het pand nog zo'n 400 zandzakken geplaatst voor de kelderingang en andere openingen. Het wachten was nu op de dingen, die komen zouden.

Toen de Duitse legers op 10 mei Nederland binnenvielen, haastten de medewerkers van beide archiefdiensten zich om zo snel mogelijk archiefstukken van de categorieën I en II in de kelders onder te brengen. In het Gemeentearchief nam die operatie met hulp van zes extra mankrachten een kleine twee dagen in beslag: van vrijdag 10 mei tot zaterdagmiddag 11 mei. De burens waren langer in touw met het versjouwten. Naderhand schreef gemeentearchivaris Schuylenburg in zijn jaarverslag: 'in hoeverre deze opberging werkelijk tegen oorlogsgevaar bescherming zou hebben verleend, heeft de praktijk gelukkig niet hoeven leren.' Inderdaad gelukkig, want op 14 mei was het kantje boord. Na het bombardement op Rotterdam dreigden de Duitsers ook Utrecht vanuit de lucht te bestoken. Dat ultimatum deed uiteindelijk de Nederlandse opperbevelhebber Winkelmann besluiten te capituleren. Daarmee was een immens gevaar voor de Utrechtse archieven afgewend. Een dag later marcheerden de Duitsers Utrecht binnen en was de bezetting een feit.

De ontsnapping aan een luchtaanval betekende niet dat alle gevaar voor de geborgen stukken geweken was. Hevig optredende vochtinwerking noopte beide archiefdiensten spoedig de kelders weer te ontruimen. Zij bleken slechts een noodoplossing voor korte duur.

De kelder van de Domtoren.

□ FOTO FOTODIENST GAU | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Bergplaats in de tuin

Hierboven is al vermeld dat de Inspectie Kunstbescherming (IK) en de Rijksgebouwendienst (RGD) in het najaar van 1939 bezig waren met plannen voor de bescherming van het Utrechtse Rijksarchief. Na het nodige overleg stelde de RGD op 23 mei 1940 aan de IK voor een scherf- en instortingsvrije bergplaats van gewapend beton aan te leggen in de tuin van het Rijksarchiefgebouw. De kosten werden beraamd op f 3.800,-. De daadwerkelijke bouw duurde van het najaar van 1940 tot in het voorjaar van 1941.

Vervolgens bleek deze bergruimte aan een hardnekkig en chronisch vochtprobleem te lijden. Op 2 oktober 1941 deed De Jonge van Ellemeet zijn beklag hierover bij de IK. Daarmee kwam er nog geen schot in de zaak. Op 20 januari 1942 constateerde adjunct-inspecteur IK J.W. Janzen, dat het vochtprobleem allerm minst verholpen was. Hij stelde als oplossing het

aanbrengen van een luchtdrooginstallatie voor. In zijn reactie van 6 februari 1942 drong De Jonge van Ellemeet nogmaals op grote spoed aan. Ook merkte hij terloops op dat kort geleden pardoos een stuk uit het plafond van de bewaarplaats was gevallen.

De luchtdrooginstallatie kwam er uiteindelijk maar nog was de tragikomedie rond de schuilkelder niet ten einde. De aandrijfmotor bevond zich onder de werkruimten van het GAU en bleek zoveel lawaai te maken, dat die na klachten tijdens de kantooruren uitgeschakeld stond.

Uiteindelijk kon de schuilkelder op 10 oktober 1942 daadwerkelijk in gebruik worden genomen. Ze bood onderdak aan de archieven van onder andere de bisschoppen, heren van Montfoort, Utrechtse Staten, Utrechtse kapittels, kleine kapittels en kloosters, nagenoeg alle charters en zeven kisten met de belangrijkste stukken van het GAU, die tot dan toe in de vochtige kelders

waren geborgen. Daarnaast was er ruimte gelaten om in geval van nood alle doop-, trouw- en begraafregisters erbij te kunnen plaatsen.

‘Business as usual’

Naast alle beslommingen rond de bescherming trachten het Rijks- en Gemeentearchief in de gegeven omstandigheden ook nog hun publieksdienst zo goed mogelijk te continueren. Ze namen waar mogelijk de inventarisatie van archieven ter hand, ontvingen en ondersteunden bezoekers en zelfs de uitleen van archivalia kon weer plaatsvinden. Een complicerende factor vormde het zeer sterk toegenomen aantal bezoekers en verzoeken om genealogische gegevens ter verificatie van de Arische afstamming. Naarmate de jaren verstreken, ging de Duitse bezetting de bedrijfsvoering steeds meer parten spelen. Beide archiefdiensten moesten zien om te gaan met een permanente bedreiging voor gebouw en inhoud en met groeiende tekorten aan brandstoffen en andere middelen. Bovendien stonden ze regelmatig voor het dilemma tussen het beschikbaar stellen van archiefstukken of de protectie daarvan. Doorgaans bleek de keuze op de laatste te vallen als gevolg van het gevoerde beschermingsbeleid.

Evacuatie van topstukken

Vanaf medio 1942 evacueerden de archieven in toenemende mate waardevolle bescheiden naar elders vanwege de onveiligheid van het archiefgebouw. Het initiatief voor de Utrechtse archievendislocatie kwam

Twee van de toevluchtsoorten voor topstukken uit het Gemeentearchief: Slot Loevestein bij Poederroijen en Kasteel Merckenburg in Heukelum.

□ FOTO'S KARROW (LOEVESTEIN) EN M. MINDERHOUT (HEUKELUM) | WIKIMEDIA COMMONS

indirect van de Duitse legerautoriteiten. Vanwege de aanleg van de *Atlantikwal* vanaf 1941 diende het voornaamste roerende culturele erfgoed uit de kustprovincies naar elders geëvacueerd te worden. De met de praktische uitvoering belaste Inspectie Kunstbescherming strekte deze opdracht tevens uit naar de strategisch gelegen stad Utrecht en daarmee ook naar het Centraal Museum en de twee archiefdiensten.

In eerste instantie werd de toevlucht genomen tot de bomvrij geachte kelders onder de Domtoren. Nadat die in het voorjaar van 1942 voor dat doel vochtvrij waren gemaakt, kwamen in juni als eerste kunstwerken van het Centraal Museum binnen. Enkele dagen later volgde één grote kist met de meeste waardevolle archiefbescheiden uit het RAU. Meer ruimte kreeg het toentertijd niet toegewezen.

Het GAU bleef niet achter. Op 2 juli werden twee kisten uit de reeks van zestien met het middeleeuwse stadsarchief onder de Domtoren bijgezet. Daarin bevonden zich onder meer de oudste originele charters, het Buurspraakboek, de Raadsresoluties, twee portefeuilles Saenredam-tekeningen en Van Buchels handschrift *Monumenta in templis*. Op 13 en 14 september volgden nog vijf kisten. Het nieuwe onderkomen kwam geen dag te vroeg; de houten bekisting voelde inmiddels al zeer vochtig aan.

Meer veilige onderkomens gezocht

Met de uitwijkmogelijkheid naar de bergplaats in de tuin van het Driftgebouw en de kelders onder de Dom-

toren kwam er nog geen einde aan de zoektocht naar veiliger onderkomens. Maar het vinden van geschikte behuizing voor het GAU viel echter niet mee. De in januari 1943 geselecteerde panden van de H.B.S. (Van Asch van Wijckskade), de Volksuniversiteit (Nieuwegracht 41), het huis Leeuwenburg (Oudegracht 307), de Gemeentelijke Bank van Lening (Waterstraat 51) en zelfs het Stadhuis (Stadhuisbrug) bleken geen van alle te voldoen aan de minimeisen van klimaatbeheersing en bescherming tegen vocht en oorlogsgevaar. Voorlopig bleven de archiefstukken noodgedwongen dus maar thuis.

Het RAU verkeerde in eenzelfde netelige positie. De Inspectie Kunstbescherming keek wel naarstig naar veiliger oorden buiten Utrecht maar tot concrete resultaten leidde dat niet. Zodoende resteerde er weinig anders dan verbetering van de brandbestrijding. Medio 1943 werd het merendeel van het RAU-personeel ingedeeld bij de plaatselijke kunstbeschermingsdienst. Het GAU ontving permanente bewaking door een medewerker van de lokale luchtbeschermingsdienst, bij welke dienst ook de gemeentearchivaris en zijn plaatsvervanger werden ingedeeld. Daardoor hadden ze te allen tijde toegang tot het GAU. Maar alle betrokkenen waren er zich terdege van bewust dat deze maatregelen niet meer waren dan druppels op een gloeiende plaat.

GAU: veel verder van huis

Wat de dislocatie van stukken betreft verliepen de zaken voor het GAU in 1944 heel anders dan het jaar daarvoor. Instigator voor de veranderingen was de directrice van het Centraal Museum, jkv. dr. Carla de Jonge. Zij kreeg het in januari 1944 voor elkaar om een aantal kunstwerken te verplaatsen naar kasteel Loevestein, dat reeds bevolkt was met archivalia uit het Algemeen Rijksarchief. Zodra dit gemeentearchivaris Van Campen ter ore kwam, wilde hij in datzelfde kasteel een aantal kopieseries onderbrengen. Het netexemplaar bleef dan achter in het GAU om zo de overlevingskans van tenminste een van beide series te vergroten. Het ging onder meer om raadsresoluties (1660-1795), de notulen van het stadsbestuur (1795-1810) en de plechten en transporten (1581-1792).

Eind maart wist De Jonge opnieuw een evacuatie te regelen, omdat de Duitsers bunkers bouwden in de nabijheid van het Centraal Museum. Ditmaal viel de keuze op kasteel Merckenburg te Heukelum nabij Leerdam. En wederom profiteerde het GAU in het kielzog van het Centraal Museum van deze nieuwe uitwijkplaats. Op 6 april vertrok een zending bestaande uit 56 foliodelen en 7 pakken (klad) notulen van het stedelijk bestuur over de periode 1817-1851 naar Heukelum. Nog was hiermee de verplaatsing van archivalia uit het GAU niet ten einde.

Noot

- 1 Frans Rikhof, 'De bescherming van het Utrechtse Rijks- en Gemeentearchief tijdens de Eerste Wereldoorlog', in: *Oud-Utrecht* 81 (2008) 6, 184-187.

Bronnen

Het Utrechts Archief: archief GAU (toegang 811) inv. nrs 75-87 en archief RAU (toegang 60-1) inv.nrs 71-81.

Met de landing van de geallieerden in Normandië zou vroeger of later het krijgsgeweld voorafgaand aan de zo verlangde bevrijding daadwerkelijk richting Utrecht komen. Omstreeks 10 juli was het daarom de beurt aan de series doop-, trouw- en begraafregisters om onder te duiken onder de Domtoren. In de periode half oktober – begin november 1944 volgde nog een laatste grote uittocht van archiefstukken, handschriften en onderdelen uit de topografische atlas naar de bergplaats in de tuin en naar de Domtoren, alwaar ze werden geborgen onder de vloer van de St. Michaëlskapel. De achterblijvende stukken werden naar de begane grond gehaald om ze bij gevaar gelijk in de kelders onder het GAU te kunnen onderbrengen. Vanwege het altijd heersende vochtprobleem zou daarmee tot het allerlaatste moment gewacht worden.

RAU: noodgedwongen thuis blijven

Terwijl het GAU gedurende 1944 actief bezig was om archieven elders onder te brengen, gebeurde er bij de burens op dit vlak nauwelijks iets. Op de jaarlijkse bijeenkomst van rijksarchivariissen van 8 maart 1944, die ditmaal voornamelijk in het teken stond van de bescherming, bleek dat iedere rijksarchivaris primair eigen initiatieven op dit vlak diende te ontplooiën. Van centrale sturing vanuit het Departement of de Inspectie Kunstbescherming was geen sprake.

Of nu de Utrechtse rijksarchivaris De Jonge van Ellemeet gebrek aan daadkracht toonde of grotendeels aan zijn lot werd overgelaten, feit is dat er van

verdere dislocatie van de Utrechtse rijksarchieven nauwelijks iets terecht is gekomen. Omstreeks begin september 1944 ontving De Jonge van IK Kalf een waarschuwing om onmiddellijk maximale beveiligingsmaatregelen te treffen vanwege de verwachte snelle geallieerde opmars in Nederland. Direct stouwden de GAU-medewerkers met man en macht de bergplaats vol met een massa stukken, waaronder de archieven van het domkapittel, Staten en Hof van Utrecht. Meer konden ze niet doen.

Tijdelijke sluiting

De zo vurig gehoopte bevrijding bleef voor Nederland boven de grote rivieren evenwel uit tot het voorjaar van 1945. In plaats van te genieten van herwonnen vrijheid zuchtte dit deel onder Duitse terreur, tekorten en permanente gevechtdreiging.

Vanwege brandstofgebrek met als gevolg een onverwarmd gebouw slosten zowel RAU als GAU van 13 november 1944 tot in maart 1945 hun deuren. Tevoren was de mogelijkheid om stukken te raadplegen door de vele uithuizige archieven al drastisch ingeperkt. Ook de diensttijd van het personeel werd sterk ingekrompen. Het RAU was nog eens extra gehandicapt, omdat door het afsnijden van de particuliere telefoonverbindingen het oproepen van het personeel in tijden van nood ernstig bemoeilijkt werd. Binnen het GAU werden nog wel tweemaal daags controleronden gelopen. Tijdens de controle op 4 november bleken enige luchtruiken stuk als gevolg van het

bombardement op het Utrechtse station en spooreplacement. Gelukkig bestond de schade louter uit enig instromend regenwater en konden de ruiten snel gerepareerd worden.

Toen de geallieerde legers in april 1945 op de Veluwe opereerden, zijn de binnen het GAU op de begane grond gelegen archiefstukken uit voorzorg in de kelder opgeborgen. Dat was tevens het laatste wapenfeit in de reeks van beschermingsactiviteiten. Kort daarop werd Utrecht bevrijd. De geëvacueerde stukken vonden in de weken daarna hun weg weer terug naar hun vertrouwde behuizing. De bevrijding was een feit, de dreiging voorbij en ondanks het moeilijke begin na vele jaren van bezetting pakten RAU en GAU de draad van het gewone leven langzamerhand weer op.

Beide instellingen hadden de grootste beproeving in hun bestaan vrijwel ongeschonden doorstaan. Wel waren alle betrokkenen het erover eens dat de beveiliging als het er werkelijk op aan was gekomen, onvoldoende zou zijn geweest. Tegen het geweld van de moderne wapens boden de meeste onderkomens en zeker het pand Drift 27 geen afdoende bescherming. Kunstbescherming zoals in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog gepraktiseerd, heeft altijd een aanzienlijk element van ongewisse kansberekening gekend, mede gedicteerd door financiële beperkingen. Met geringe middelen en een dosis geluk bleek het doorgaans, zoals ook in het geval van het Utrechtse Rijks- en Gemeentearchief, uiteindelijk ook goed te gaan.

Leen Dorsman

Hoogleraar universiteitsgeschiedenis aan de Universiteit Utrecht en redacteur van Tijdschrift Oud-Utrecht

Pieter Geyl na terugkeer uit zijn gevangenschap in 1944.

□ FOTO UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK UTRECHT

Een interessante ijdeltuit

De autobiografie van Pieter Geyl

Sinds jaar en dag prijkt op de kopgevel van de Willem Barentszstraat in Utrecht een lichtreclame van de Dietse Verzekeringen. Het toeval wil dat juist in deze straat Pieter Geyl heeft gewoond, professor in de geschiedenis, bekend van de zogenoemde Groot-Nederlandse gedachte en voor de Tweede Wereldoorlog gelieerd aan de Dietse beweging. Onlangs verscheen Geyls autobiografie, in 1942 en 1943 geschreven in Duitse gevangenschap.

Pieter Geyl, 'Ik die zo weinig in mijn verleden leef. Autobiografie 1887-1940'. Bezorgd en toegelicht door Wim Berkelaar, Leen Dorsman en Pieter van Hees. Amsterdam, Uitgeverij Wereldbibliotheek, 2009. ISBN 978 90 284 2286 5. 484 pagina's, € 34,90.

Pieter Geyl (1887-1966) was niet alleen een van de bekendste Nederlandse historici van de 20e eeuw, maar ook een publieke figuur en iemand met wereldfaam. Hij was de zoon van een arts in Dordrecht, studeerde Nederlandse Letteren in Leiden (geschiedenis studeren als apart vak was in Nederland pas mogelijk na 1921) en werd na het verwerven van zijn doctoraat in 1913 correspondent in Londen voor de *Nieuwe Rotterdamse Courant*. Geyl viel daarmee met zijn neus in de journalistieke boter, want een jaar later brak de Eerste Wereldoorlog uit.

Aan het eind van de oorlog werd aan het University College in Londen een speciale leerstoel Nederlandse geschiedenis opge-

gïë een grote historische vergissing en heeft hij lange tijd gedacht dat samenvoeging van Nederland en Vlaanderen tot een nieuwe 'Dietse' natie een logische stap zou zijn. Deze redenering berustte onder andere op de opvatting dat Nederland en Vlaanderen lang niet zo fundamenteel verschillen als velen altijd beweerden. Zo was volgens Geyl het religieuze verschil aanvankelijk helemaal niet zo groot. Immers: waren tijdens de Tachtigjarige Oorlog (die het uiteengaan van Noord en Zuid tot gevolg had) de fanatiekste calvinisten niet in het Zuiden te vinden, in Antwerpen en Gent? Volgens Geyl was Nederland niet calvinistisch, maar is het calvinistisch gemaakt.

Kop van de Willem Barentszstraat. Geyl woonde op nummer 5, het meest linkse van de drie huizen.

□ FOTO MAURICE VAN LIESHOUT

richt, waarop Geyl in 1919 werd benoemd. Hij heeft deze bezet tot 1936, toen hij in Utrecht de opvolger werd van de destijds zeer bekende en bij studenten populaire G.W. Kernkamp (1864-1943).

Geyl heeft zijn Utrechtse voorganger in bekendheid nog overtroffen. Hij wordt vooral herinnerd om zijn debatten met de Britse historicus Arnold Toynbee over de vraag of de geschiedenis zich in vaste patronen ontwikkelt, om zijn anti-orangistische geschiedschrijving en om zijn zogenoemde Groot-Nederlandse denken. Dat betreft een vorm van nationaal denken met sterk 19e-eeuwse wortels, omdat het was gebaseerd op de taal als het samenbindend principe van een natie. Om die reden achtte Geyl het bestaan van Bel-

Maniakale bewaarzucht

Geyl bezat een sterke persoonlijkheid en was een geboren polemist, die nogal overtuigd was van zijn eigen betekenis. Sommigen noemen hem een onverbeterbare ijdelheid. Daarbij – of daardoor – bewaarde hij op bijna maniakale wijze iedere snipper papier die de deur binnenkwam of uitging. Zijn persoonlijk archief beslaat dan ook een kleine veertig meter. Het wordt bewaard in de Utrechtse Universiteitsbibliotheek en bevat onder meer enkele zeer uitgebreide correspondenties. Daar is al vrij veel uit gepubliceerd, bijvoorbeeld

in de *Briefwisseling Gerretson – Geyl* (vijf delen) en *Geyl en Vlaanderen* (drie delen). In het Geyl-archief bevindt zich echter ook het typoscript van een autobiografie over de periode 1887 tot 1940. Het is geschreven in 1942 en 1943 tijdens zijn gijzeling door de Duitsers in het seminarie Beekvliet te Sint-Michielsgestel. Daar was hij na een eerdere gevangenschap in Buchenwald terechtgekomen, samen met veel andere kopstukken uit de Nederlandse intellectuele en politieke elite.

Het typoscript bestaat uit enkele honderden vellen, met hier en daar invoegingen die Geyl later heeft gemaakt. Soms geeft hij daarin commentaar op zijn eigen opvattingen, waarbij hij de ene keer zijn oorspronkelijk oordeel over bijvoorbeeld personen herziet, maar soms ook nog eens extra bevestigt. Zo schrijft Geyl in een toevoeging over de Engelse historicus Bellot: 'Als zodanig bitter weinig gepresteerd.' Dit zinnetje geeft in al zijn beknoptheid de toon aan van deze biografie. Nergens heb je als lezer het gevoel dat Geyl zich inhoudt en er zijn eigenlijk geen onderwerpen waarover hij niet spreekt. Daarom doet deze tekst na zestig jaar fris en modern aan, al schuwt Geyl wel allerlei sappige details die tegenwoordig gemeengoed zijn. Maar hij spreekt openlijk over de tragische verhouding tot zijn krankzinnig geworden vader, over zijn vele buitenechtelijke escapades en over zijn echtgenote die zich uiteindelijk van het leven beroofde. Over personen die hij heeft ontmoet of met wie hij samenwerkte, heeft Geyl uitgesproken opvattingen. En hoewel duidelijk is dat hij behoorlijk ingenomen is met zichzelf, beseft Geyl ook dat hij moeilijk in de omgang kan zijn.

De tekst is onlangs uitgegeven en daarmee beschikbaar gekomen voor een groter publiek. Vanwege de persoonlijke ontboezemingen is met publicatie gewacht tot er een in jaren voldoende grote afstand was en familieleden zich er niet meer aan zouden kunnen storen. Het boek geeft buitengewoon veel informatie over allerlei onderwerpen. Het geeft de mentaliteit weer van een wereld die verdwenen is: de lezer wordt deelgenoot van de spannende jaren 1914-1918, de hyperactieve jaren twintig en de aanloop naar de Tweede Wereldoorlog. Naast inkijkjes in het leven van een bekende en zeer actieve Nederlander bevat de autobiografie ook een belangrijk stuk Utrechtse geschiedenis uit de periode van het interbellum.

Geen vriend van Wilhelmina

Geyls hoogleraarsbenoeming in 1936 ging niet van een leien dakje. Voor hem zelf was deze benoeming cruciaal. Hij voelde zich in Londen buiten het Nederlandse intellectuele leven staan en hij ervoer de Londense leerstoel meer en meer als een vorm van ballingschap. Veel posities waren er op korte termijn niet te vergeven, dus wilde hij terugkomen en dan moest en zou hij in Utrecht benoemd worden. Toen de koningin uiteindelijk na een moeilijke procedure weigerde het benoemingsbesluit te tekenen ontstond er een – ook voor Geyl – moeilijke situatie. Nadat Wilhelmina was uitgelegd dat zij echt niet meer over dit soort zaken ging – ook al stonden de opvattingen van de nieuw te benoemen hoogleraar haar persoonlijk niet aan – stond niets een mooie afronding van Geyls carrière meer in de weg.

Toch bracht Geyls komst naar Utrecht hem niet in alle opzichten wat hij verwachtte. Geyl trof in de Utrechtse faculteit der Letteren en Wijsbegeerte geen bruisend intellectueel centrum aan: 'Een heel briljant gezelschap heb ik er niet gevonden', schrijft hij. Een belangrijk deel van zijn intellectuele energie richtte zich dan ook meer op de studenten en op de buitenwereld dan op zijn collega-professoren. Voor de studenten betekende zijn komst kennismaking met onderwijs in een vernieuwende werkcolleageachtige vorm.

Wat de buitenwereld betrof begon Geyl steeds meer zijn 'Dietse' connecties naar de achtergrond te schuiven en richtte hij zich gaandeweg meer op andere, zij het verwante zaken. Een deel van de Dietse en Groot-Nederlandse beweging was namelijk langzamerhand in fascistisch vaarwater gekomen en Geyl onderkende de gevaren van totalitaire regimes zoals die van Nazi-Duitsland en van de Sovjet-Unie. Hij maakte daarin bewuste keuzes en daarom stond hij ook mede aan de wieg van Eenheid door Democratie (EDD), een beweging die voor alles een open samenleving propageerde. In Utrecht sprak hij in het voorjaar van 1937 samen met zijn collega in de oude geschiedenis Bolkestein voor een stampvolle zaal in Tivoli over de gevaren die de democratie vanuit het Oosten bedreigden. Daarna gaf hij overal in het land lezingen om het gedachtegoed van EDD aan de man te brengen.

Vriendschap onder spanning

In de laatste hoofdstukken van het boek staat dus zijn Utrechtse tijd centraal,

Geyl te midden van zijn Utrechtse studenten in 1936-1937 in de leeszaal geschiedenis aan de Drift in Utrecht. Staand v.l.n.r.: Mey, Stolk, Van der Vlier, Slicher van Bath, Foks, Feyter, Nel Dam, Collard, Van Tiel. Zittend v.l.n.r.: Motshagen, Fientje Pippenghegen, Geyl en Nel Grondhorst.

□ FOTO UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK UTRECHT

maar vooral ook de omgang met zijn oude vriend Carel Gerretson ('Gerrit'), hoogleraar koloniale geschiedenis aan de Indologische faculteit, maar ook bekend als de dichter Geerten Gossaert. Geyl kende Gerretson al sinds zijn studententijd toen hij hem in 1911 ontmoette op een Vlaams studentencongres in Brussel. Ze deelden niet alleen de belangstelling voor Vlaanderen, maar ook voor de Nederlandse geschiedenis en voor de taal. Geyl zelf heeft naast zijn omvangrijke historische werk (zijn bibliografie bevat om en nabij de 1.000 nummers) ook enkele dichtbundels en een detectiveroman op zijn naam, al haalt dat werk in kwaliteit en betekenis bij lange na niet dat van Gerretson. Sowieso bestond er een karaktersverschil tussen die twee en dat heeft altijd geleid tot spanningen en het regelmatig bekoelen en weer opbloeien van de vriendschap.

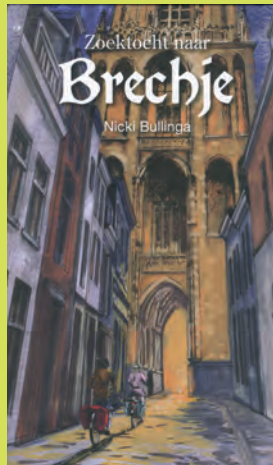
Beiden hadden vaste doelen en uitgesproken opvattingen. Geyl kon daarbij nietsontziend te werk gaan, zoals bij het in 1933 publiekelijk aan de kaak stellen van een uitgebreid geval van plagiaat van een van zijn grote tegenstanders, de Leidse historicus H. Th. Colenbrander. Gerretson was niet minder meedogenloos als het erop aan kwam, maar had veel slinkere manieren van opereren. Geyl verhaalt in zijn autobi-

ografie van de handelwijze van Gerretson bij academische proefschriften die bij hem werden verdedigd: als het hem zo uitkwam schreef hij gewoon hele stukken zelf. Gerretson was lid van de Christelijk Historische Unie – waarvoor hij na de oorlog nog zitting had in de Eerste Kamer – maar zo nationaal denkend kon hij niet zijn of hij was in de oorlog toch niet helemaal zuiver op de graat. Er is altijd een waas van verdenking rond hem blijven hangen over samenwerking met de bezetter die verder ging dan op dat moment wenselijk was. Kortom, de beschrijving – en evaluatie – van de soms problematische vriendschap tussen deze bekende Utrechtse is een van de interessante hoogtepunten in een heel persoonlijk boek dat weinig lezers onberoerd zal laten. Het is een tekst die om een mening vraagt, die sympathie en antipathie oproept. Maar is dat niet wat ieder goed boek zou moeten doen?

Parel van de Stichtse Lustwarande

De bouw van Slot Zeist met een park van liefst 38 ha was het meest prestigieuze 17e-eeuwse project op de Utrechtse Heuvelrug. Het in 1686 in opdracht van Willem Adriaan van Nassau – Odijk gerealiseerde lustoord trok bezoekers van heinde en verre. De ontwerpen en tekeningen in *Slot Zeist. Een Vorstelyk Goet* getuigen van de toenmalige grandeur. Wat anno 2010 van het park rest, is dringend aan herstel toe. Het slot zelf werd al in de jaren zestig gerestaureerd in 17e-eeuwse stijl met weglating van alle latere, vooral 19e-eeuwse, ingrepen. De boeiende geschiedenis van het slot en zijn bewoners is onderwerp van dit rijk geïllustreerde boek. Catharina L. van Groningen, *Slot Zeist. Een Vorstelyk stuk Goet*. Driebergen: Uitgeverij Kleine Geschiedenis van de Heuvelrug, 2009. 176 p. ISBN 978 90 7856 8117. € 24,95.

Sanne en Brechje

Als Sanne in juli 2009 in haar nieuwe woonplaats Utrecht de doorgang onder de Domtoren doorloopt, hoort ze een naam fluisteren: Brechje. Het is een begin van een spannend jeugdboek waarin Sanne – onder andere in Het Utrechts Archief – op zoek gaat naar de geschiedenis van een 17e-eeuwse leeftijdgenote en waarin de gebeurtenissen uit het rampjaar 1672 steeds verder doordringen in het leventje van een meisje van nu. In het kader van de Culturele Zondag en de Boekenweek

zal de auteur op 14 maart tussen 13 en 17 uur in het archief (Hamburgerstraat 28) vertellen over de totstandkoming van deze jeugdroman.

Nicki Bullinga, *Zoektocht naar Brechje*. Antwerpen / Rotterdam: Uitgeverij C. de Vries-Brouwers, 2009. 166 p. ISBN 978 90 5927 0671. € 17,50.

Oud-katholieke hoveniers

Het is een grotendeels verdwenen wereld, die van de Utrechtse hoveniers die leefden en werkten rond en ten noorden van de Bemuurde Weerd. De meesten van hen waren oud-katholiek en ze beleefden hun geloof in een eigen parochie met de Sint Jakobuskerk (gesloten in 1989) als middelpunt. De vergeten historie van deze bijzondere gemeenschap wordt liefdevol en gedetailleerd verhaald door Coen Kasteel, zelf afkomstig uit een hoveniersgeslacht. Vele foto's getuigen van de eigen gebruiken, rituelen en geloofsbelevens van de families die eeuwenlang de Utrechtse bevolking van groenten voorzagen.

Coen van Kasteel, *Hoveniers, humor en heiligheid. Oud-katholieke hoveniers in Utrecht*. Utrecht: Begijnkade 18, 2009. 127 p. ISBN 978 90 78019 213. € 19,90.

Sensationeel optreden klavierleeuw

Toen de pianist en componist Franz Liszt in 1842 optrad in Utrecht, was hij op de toppen van zijn roem. De manier waarop hij werd ontvangen doet denken aan popsterren van nu en die vergelijking geldt zeker voor de astronomische gages die hij bedong (zo'n f 1.000,-, vergelijkbaar met € 60.000,- nu). Op enthousiaste toon beschrijft oud-directeur van Muziekcentrum Vredenburg Matthieu Heinrichs wat eraan Liszts eenmalige concert in Utrecht voorafging, hoe de rest van zijn tournee verliep en binnen welke muzikale, persoonlijke en historische context de klavierleeuw zijn opmerkelijke kunsten vertoonde.

Matthieu Hermans, *Liszt in Utrecht 1842 (en hoe hij daar terecht kwam)*. Utrecht: Stichting Uitgeverij GUSTO / Stichting Liszt Concours, 2009. 120 p. ISBN 978 90 77348 10 9. € 15,-.

Ook verschenen

A.A.B. van Bommel, *De Lekdijk van Amerongen naar Vreeswijk: negen eeuwen bescherming van Utrecht en Holland*. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2009. 298 p. ISBN 978 90 8704 117 5. € 29,-.

Henk Blauw, *Maarssenbroek zoals het was: de polder en zijn bewoners*. Maarssen: Historische Kring Maarssen, 2009. 311 p. ISBN 978 90 807883 2 9. € 25,- (verkrijgbaar bij de auteur: 0346-562425)

Marieke Bous, Nyncke Dikla en Marieke van Gessel, *Abcoude. Geschiedenis en architectuur*. Zeist / Utrecht: Kerckebosch bv / SPOU, 2009. 304 p. ISBN 978 90 6720 476 7. € 24,90. Deel 35 uit de reeks Monumenten-Inventarisatie Provincie Utrecht.

Inge Dekker e.a., *Zochergroen: wandelen langs bijzondere bomen in het Utrechtse Singelgebied*. Utrecht: Milieucentrum, 2009. 112 p. ISBN 978 90 807345 7 9. € 12,50.

Nechamah Mayer-Hirsch, *Verhalen uit joods Amersfoort*. Barneveld: BDU, 2009. 144 p. ISBN 978 90 8788 101 6. € 14,95. De geschiedenis van de joodse gemeenschap in Amersfoort vanaf 1650 tot heden.

J.M. Vermeulen, *De opperzaal van de muurhuizen. Leven, vrienden en predikanten van Jannetje van Dijkhuizen*. Meteren: Vermeulen, 2009. 192 p. ISBN 978 90 78164 07 4. € 22,50. Het kerkelijke en sociale leven van een bewoonster (1887-1956) van een van de Amersfoortse muurhuizen in de stadsmuur.

Kees Visser, *Gastenboek Museumkwartier. Tien jaar Gastheerschap & Cultuur in Utrecht*. Utrecht: Stichting Gusto, 2009. 128 p. ISBN 978 90 77348 10 9. € 12,50. Beschrijving van bezoeken aan bijzondere panden en bewoners van het Utrechtse Museumkwartier.

De Bruid van d'Eem

Een traditionele geschiedenis van Amersfoort

Ter gelegenheid van het 750-jarig bestaan van Amersfoort verscheen een nieuwe, tweedelige stadsgeschiedenis waarvoor veel nieuw onderzoek is verricht. Het resultaat: een goed geschreven, traditioneel opgezette historie die echter niet helemaal overtuigt in de karakterisering van het 'typisch Amersfoortse'.

Bestaat er zoiets als een *genius loci*? Het begrip, in de Romeinse tijd een aanduiding voor een lokale beschermgeest, wordt nu gebruikt voor de eigenheid van een locatie, de karakteristieke sfeer. 'Typisch Amersfoorts' bijvoorbeeld. Mag je een lokale geschiedschrijving vragen deze *genius loci* te duiden en de achtergronden daarvan bloot te leggen? Al is het maar om niet de zoveelste stadsgeschiedenis af te leveren? Of bewijzen lokale geschiedenissen dat het begrip niet bestaat, of te ongrijpbaar is om goed in een studie gevat te worden?

Een paar jaar geleden ontstond paniek over de geringe historische kennis die Nederlanders zouden bezitten en over de daarmee gepaard gaande teloorgang van historisch besef. Wat dat besef precies was, bleek lastig te omschrijven, maar het tekort daaraan zou leiden tot onvoldoende worteling in de maatschappij, het als een kip zonder kop achterna lopen van (ondemocratische en intolerante) trends en bewegingen en het verlies van traditionele waarden. Historisch besef zou dat allemaal tegengaan, zo luidde de hoge verwachting. Die kennis zou dan wel op een toegankelijke en ludieke wijze aangeleerd moeten worden, wat leidde tot een stortvloed aan 'leuke' websites, televisieseries, lespakketten, museale presentaties en spektakels.

Traditionele geschiedenis

Het 750-jarig bestaan van Amersfoort was aanleiding voor zo'n spektakel en leverde als een van de meest indrukwekkende producten de tweedelige stadsgeschiedenis '*Bruit aan d'Eem*' op. Iedere zichzelf respecterende stad wil een eigen, representatief geschiedenisboek en dat is in het geval van Amersfoort zeker gelukt. De bijdragen zijn goed geschreven, het boek is uitgebreid en functioneel geïllustreerd en kent een heldere opbouw.

In veel opzichten is het een traditionele geschiedenis geworden, ook al omdat een expliciet doel ontbreekt. Het

gaat om de geschiedenis van een gebied, zonder overkoepelende probleemstelling of these. Toch schemert tussen de regels door dat de geschiedenis in Amersfoort nooit ver weg is en de beleving van de stad diepgaand bepaalt. Een groep van deskundige auteurs schreef thematische hoofdstukken, die onderling weer chronologisch zijn geor-

dend. Het boek lijkt daarmee sterk op eerdere stadsgeschiedenissen als die van Utrecht, Arnhem, Den Haag, Haarlem en Amsterdam. Dat de grootte van de plaats niets zegt over de omvang van het te schrijven geschiedenisboek, bewees de 655 pagina's dikke publicatie over het dorpje Overlangbroek en het is dan ook niet verwonderlijk dat ook Amersfoort gemakkelijk 987 bladzijden weet te vullen over het stadsverleden.

Begin Amersfoort nog onduidelijk

Zo'n stadsgeschiedenis zegt minstens zoveel over onze tijd als over het verleden. Welke zaken vinden we de moeite van het beschrijven waard, welke invalshoeken kiezen we en welke houding nemen we aan tegenover het verleden? Een mooi inkijkje daarin geeft de historiografie waarmee de '*Bruit*' opent. In de 18e eeuw werd een eerste geschiedenis van Amersfoort beschreven, al was dat meer een letterlijke plaatsbeschrijving dan een poging tot his-

torische interpretatie. Pas aan het einde van de 19e eeuw werd een tweede poging ondernomen en die weerspiegelt de rooms-katholieke emancipatiebeweging. Daarom koos de auteur, een pastoor, voor de periode tot aan de Reformatie. Het 700-jarig bestaan van de stad, een halve eeuw terug dus, was aanleiding tot een derde stadsgechiedenis, die vooral gebukt ging onder tekort aan primair onderzoek.

Voor de 'Bruit van d' Eem' is wel veel nieuw onderzoek gedaan. De archeologie bijvoorbeeld heeft veel informatie boven de grond gebracht over de prehistorie en de middeleeuwse stadsontwikkeling. Ondanks dat is nog steeds niet duidelijk waar Amersfoort nu eigenlijk begonnen is. De bisschoppelijke hof die ooit de kern

moet hebben gevormd, is nog steeds niet aangetroffen. Het hoofdstuk over de 17e en 18e eeuw is het kortst, ook al is het eveneens op veel nieuw onderzoek gebaseerd. Het is vreemd dat de inleiding deze tijd afdoet als een periode van stagnatie, die doorloopt tot de 19e eeuw. Pas daarna wordt het weer interessant, lijkt de inleider te impliceren. Toch krijgt de 19e eeuw bijna het langste hoofdstuk. Alleen de 20e eeuw krijgt nog meer ruimte, maar dat is in bijna alle moderne stadsgechiedenissen zo. Ten eerste komt dat door het overweldigende aanbod aan bronnen, ten tweede kunnen we nog onvoldoende afstand nemen en durven we nog niet dezelfde rigoureuze keuzes te maken die we wel op de eerdere eeuwen toepassen. Een derde reden is de persoonlijke belangstelling van de auteurs, een verschijnsel dat in meer stadsgechiedenissen nawijsbaar is. Het boek eindigt met de enorme stadsuitbreidingen van na 1975, die het huidige beeld van Amersfoort zo bepalen.

Boekbespreking

Rob Kemperink en Burchard Elias (redactie),
'Bruit van d' Eem'. Geschiedenis van Amersfoort.
Utrecht, Uitgeverij Matrijs, 2009. 2 delen.
ISBN 978 90 5345 335 3. 987 pagina's, € 89,95.

Fred Vogelzang

Freelance historicus en redacteur en daarnaast
wetenschappelijk medewerker bij de Nederlandse
Kastelenstichting. Verricht promotie-onderzoek naar
de baronie IJsselstein in de 18e eeuw.

Menselijke maat van grensstad

Wat is nu typerend voor Amersfoort? Als werkelijk onderscheidende eigenschap komt het 'grensstad' zijn een paar keer naar voren: op de grens van het Sticht en Gelderland, op de grens van het westen en het oosten, op de grens van het liberaalkosmopolitische van de Randstad en het orthodox-conservatieve van de Veluwe. In de conclusie wordt echter de nadruk gelegd op de aanwezigheid van militairen en kazernes als kenmerkend voor Amersfoort. Dat is toch vooral een 19e-eeuws verschijnsel, dus net splend in de periode die als stagnatie wordt omschreven.

Ook kijken de auteurs met enige weemoed terug naar een eigen, autonoom middeleeuws Amersfoort. Toen leek veel meer sprake van een 'eigen' Amersfoortse geschiedenis, omdat de homogeniserende werking van goede verbindingen en de massamedia de genius loci nog niet hadden aangetast. Dat lijkt evenzeer een moderne projectie. Veel middeleeuwse stadjes leken op elkaar, alleen hadden de bewoners toen dat veel minder door, omdat hun actieradius zoveel kleiner was en er nog wat lokale 'eigenaardigheden' waren, zoals dialecten, gerechten, familienamen etcetera. Maar op iets abstracter niveau is waarschijnlijk een algemene omschrijving van dit soort stadjes te maken, waarin de meeste goed zullen passen. Daarin verschilt die periode niet van nu.

Het eigene van Amersfoort is echter iets anders, zo stellen de auteurs. Het ligt in de menselijke maat, omdat de (historische) kleinschaligheid van de Amersfoortse binnenstad ook toonaangevend is voor de opzet van de grote uitbreidingswijken. Daarmee wordt het bijna een pleidooi voor de belvédèregedachte, waarbij het bestaande monumentale erfgoed richtinggevend is voor vernieuwing en de lokale identiteit niet ten onder gaat.

Toch is het jammer dat het bij die conclusie blijft: het gegeven van grensstad, een plaats van uitwisseling, confrontatie en wederzijdse invloed, maakt nieuwsgierig. Wat betekende dat voor Amersfoort? Waren er gescheiden bevolkingsgroepen en was apartheid het devies, werd onderlinge tolerantie bereikt of werd Amersfoort een *melting pot*? Daarin kan Amersfoort zich onderscheiden van andere stadjes. Misschien is dat een programma voor vervolgonderzoek.

Oud-Utrecht in 2009

In het verenigingsjaar 2009 vond weer een groot aantal activiteiten plaats: van lezingen over de oorlogsgeschiedenis van de Maliebaan tot een historisch café over Dirkje Kuik, van een excursie naar schrijversgraven op Utrechtse kerkhoven tot het Groot Evenement dat in het teken stond van 'Arm en Rijk'.

Foto's Hans Collard

Wie nieuwe kennis over Utrechtse geschiedenis wilde opdoen of oude kennis wilde ophalen en vernieuwen kon in 2009 terecht bij een groot aantal door Oud-Utrecht georganiseerde lezingen, excursies, evenementen en bijeenkomsten in het 'historisch café'. En dat alles in het enthousiaste gezelschap van andere in de historie van stad en provincie geïnteresseerde leden en niet-leden.

Eén van de hoogtepunten was weer het Groot Evenement, gehouden op 13 juni en dit maal met als thema *Arm en Rijk in Utrecht, stokoud en springlevend*. De deelnemers bezochten verschillende instellingen en plaatsen die getuigen van werken van liefdadigheid van organisaties en instellingen die niet alleen in vorige eeuwen zorg verleenden aan (nooddriftige) medemensen, maar die dat in veel gevallen in de 21e eeuw nog steeds doen, zij het op aangepaste en eigentijdse wijze.

De dag begon in het auditorium van Het Utrechts Archief waar Els Jimkes-Verkade een inleiding hield op het thema (foto 1). Een van de bijzondere gebouwen die de deelnemers bezochten, was het Malteserhuis aan de Nieuwegracht (foto 2). De lunch vond plaats in het Bartholomeus Gasthuis, het enige nog in Nederland operende middeleeuwse verzorgingshuis. In buurthuis De Sjuut interviewde FNV-voorzitter Agnes Jongerius Henk Abels, voorzitter van de bewonersvereniging De Zeven Steegjes (foto 3). Voor een rondleiding door de zuidelijke binnenstad verzamelden de deelnemers zich bij de Pelmolenvweg (foto 4) om vervolgens in kleinere groepjes verder te gaan, zoals dat onder leiding van Resl

von Bönninghausen, die haar groepje toesprak op het Nicolaaskerkhof (foto 5). De dag werd besloten in de tuin van de Fundatie van Renswoude, het huis waar begaafde weesjongens in de gelegenheid gesteld werden een vak te leren.

Agenda en berichten

Vereniging

Historisch Café

Op *vrijdag 12 februari* spreekt Frits van Wel over de Stichting Volkswoningen Utrecht, opgericht in 1910 en in haar hoogtijdagen verantwoordelijk voor het beheer van ruim 350 woningen, vooral in het Ondiep. De stichting rekende niet alleen bouw en beheer, maar ook toezicht op de bewoners tot haar taak.

Een maand later, op *vrijdag 12 maart*, doet restauratiearchitect Leo Wevers, bestuurslid van de Stichting Herbouw Schip Domkerk, de plannen voor een authentieke en langzame herbouw van het schip uit de doeken.

Op *vrijdag 9 april* staat de presentatie van een themanummer van het tijdschrift over jeugd- en studentenculturen op het programma. Studenten Nederlands en geschiedenis van de Universiteit Utrecht lichten het project toe dat leidde tot dit nummer en gaan met leden van de vereniging in gesprek over de vraag hoe jongeren meer bij de activiteiten betrokken kunnen worden.

Het Historisch Café vindt plaats in het Zaadhuis van het Universiteitsmuseum, ingang via de Eligenstraat 37c (vanaf de Lange Nieuwstraat de zevende deur aan de rechterkant). Aanvang 17.00 uur, toegang gratis.

Van der Monde-lezing

Utrechtse ridderhofsteden uit de Gouden Eeuw is het onderwerp van de 25e Nicolaas van der Monde-lezing die uitgesproken wordt door Koen Ottenheim (zie voor een uitvoeriger beschrijving het decembernummer van 2009).

Dinsdag 9 februari om 20.00 uur, Pieterskerk, Utrecht. Toegang gratis.

Bestuurssamenstelling en ereleden

Met ingang van de najaarsledenvergadering is het *verenigingsbestuur* als volgt samengesteld: H. (Heins) Willemsen (voorzitter), M. (Menno) Wiegman (secretaris), M. (Mieke) van Haandel (penningmeester), W. (Wim) Deijkers (lid), A. (Lex) de Wever (lid). Het bestuur is per mail te bereiken via secretariaat@oud-utrecht.nl, telefonisch: (06) 479 809 28 (Menno Wiegman).

Leden van het *bestuur Stichting Steunfonds Oud-Utrecht* zijn H. (Heins) Willemsen (voorzitter), W. (Wim) Deijkers (penningmeester) en G. (Gerard) Abrahamse (secretaris).

Ereleden van Oud-Utrecht zijn: drs. R van Antwerpen, mr. P.A. Blok, drs. A. Pietersma, drs. T.J. Hoekstra en Mr. J.W. Lemaier.

E-mailadressen van leden

Ter verbetering van de communicatie beschikt de ledenadministratie graag over de e-mailadressen van de leden. Als uw adres daar nog niet bekend is, wordt u vriendelijk verzocht dit door te geven aan ledenadministratie@oud-utrecht.nl.

Oproep nieuwe vrijwilligers

De vereniging prijst zich gelukkig met een groot aantal actieve vrijwilligers. Nieuwe aanwas is echter steeds welkom. Op dit moment is er vooral behoefte aan een (amateur)fotograaf, een specialist of technicus voor de website, een webmaster en vrijwilligers voor diverse activiteiten. Is dit iets voor u of weet u iemand anders? Neemt u dan contact op met Wim Deijkers (030) 236 45 47 of e-mail wim.deijkers@concepts.nl en laat u informeren over de mogelijkheden.

Andere organisaties

Expositie Stichts lijntje

Utrecht vormde tegen het einde van de 19e eeuw het startpunt voor enkele lokaalspoorwegen die door de Nederlandse Centraal-Spoorweg-Maatschappij werden geëxploiteerd. Deze maatschappij werd 150 jaar geleden opgericht en vormt de aanleiding voor de tentoonstelling *De stad uit met het Stichtse lijntje* in Het Utrechts Archief. Centraal staat een van de mooiste lokale spoorverbindingen, het Stichtse lijntje tussen Utrecht en Baarn.

Te zien tot en met 24 mei op dinsdag t/m zaterdag van 10 tot 17 uur aan de Hamburgerstraat 28. De toegang is gratis. Vanaf maart gaat er in HUA een nieuwe serie lezing van jonge historici van start. Zie voor het programma: www.hetutrechtsarchief.nl/actueel/agenda.

Eten en drinken in Vianen

In het kader van Vianen 750 jaar is er in het Stedelijk Museum Vianen een tentoonstelling te zien over de grote verscheidenheid aan horeca-etablisementen en de eet- en drinkgewoonten in Vianen vanaf 1850 tot nu. Naast allerlei attributen brengen receptuur, schilderijen, foto's en andere objecten de bezoeker terug in de tijd. Hetzelfde onderwerp komt aan bod in het eerste themanummer uit een 12-delige magazineserie over het leven in Vianen.

De expositie 'Eten en Drinken in Vianen' is tot en met 9 mei te zien in het Stedelijk Museum Vianen aan de Voorstraat 97. Zie: www.stedelijkmuseumvianen.nl.

Kunstkennis met korting

De Kunsthistorische Leergangen Utrecht bieden leden van de Vereniging Oud-Utrecht 20 procent korting op alle lezingen en cursussen die dit jaar van start gaan.

Het actuele aanbod is te bekijken op www.klu.nl of in een brochure die aangevraagd kan worden via info@klu.nl of (030) 231 38 13.

Colofon

Tweemaandelijks tijdschrift - 83e jaargang nr. 1 / februari 2010 / ISSN 1380-7137

Deadline agenda nummer 2: 5 maart 2010

Een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht.

Losse nummers prijs: €2,50. Verkrijgbaar bij Het Utrechts Archief, Alexander Numankade 199, Broese Stadhuisbrug 5, Bruna Nachtegaalstraat 83 en RonDom, Damplein 9.

Redactie M. van Lieshout (eindredactie), L. Dorsman, E. de Ligt, M. van Oudheusden, J. Pennings, P. Rhoen, B. van Santen, K. van Vliet.

Redactieadres Postbus 131, 3500 AC Utrecht / redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl

Bijdragen Sturen aan de redactie. Aanlevering via e-mail. Maximale omvang is 2.500 woorden incl. noten en literatuuropgave. Auteurs wordt gevraagd zich te houden aan de redactionele richtlijnen, verkrijgbaar via de redactie of in te zien op de website. Illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Ontwerp Jeroen Tirion [BNO], Utrecht **Druk** Roto Smeets Grafiservices

Vereniging Oud-Utrecht - Voorzitter H.A.H.A. Willemsen **Secretariaat** Postbus 91, 3500 AB Utrecht / tel: 0647 980 928 / secretariaat@oud-utrecht.nl

Ledenadministratie ING-bank 575 520, Zoetermeer. U kunt zich opgeven door te schrijven naar Oud-Utrecht, Leiwater 67, 2715 BB Zoetermeer. Opzegging van het lidmaatschap dient schriftelijk te geschieden bij de ledenadministratie vóór 1 december. **Contributie** €30,- per jaar (huisgenootlidmaatschap €12,50 / jongeren tot 26 en U-pashouders €17,50 / bedrijven €50,-).

Leden van wie het e-mailadres nog niet bekend is, wordt verzocht dit door te geven aan ledenadministratie@oud-utrecht.nl.

Verhuizen of toch verbouwen? Dat vraagt om een gratis waarde-indicatie..!

Verkoop: Verkopen van een woning is een specialistische aangelegenheid. ERA Makelaardij Utrecht is een actieve, scorende makelaar die dit op een succesvolle wijze voor u kan verzorgen.

Gratis aankoopadvies: Heeft u zelf een woning gevonden, neem ERA Makelaardij Utrecht dan mee als uw eigen makelaar voor één gratis begeleiding met advies. Uiteraard kunnen wij daarna ook het hele aankoopproces voor u begeleiden.

NVM Taxatierapport actietarief € 100,- + 1% (excl. btw) over de getaxeerde waarde, voor de juiste waarde op papier. Dit rapport wordt door alle financiële instellingen geaccepteerd.

Wilt u uw persoonlijke mogelijkheden bespreken, dan doen wij dat graag.
Dit gesprek kost u niets en levert waardevolle informatie op.
Bel voor een afspraak of lever onderstaande bon bij ons in.

Makelaardij Utrecht

Burgemeester Reigerstraat 65,
3581 KN Utrecht

Tel: 030 - 233 21 32

info@eramakelaardijutrecht.nl

www.EraMakelaardijUtrecht.nl

ERA verkoopt huizen!

BON VOOR GRATIS WAARDE-INDICATIE / AANKOOPADVIES.

Naam: .....

Straat: .....

Postcode: ..... Plaats: .....

Telefoon: .....

VAN ZOELLEN

AANNEMERSBEDRIJF

Uw aannemer:

- flexibele organisatie
- uitstekende prijs/kwaliteit verhouding
- tevreden klanten bepalen ons succes
- wij doen wat we zeggen
- grote betrokkenheid bij klant en project
- wij maken bouwen voor de opdrachtgever tot een feest

Meer weten? Bezoek onze website www.vanzoelen.nl

aannemersbedrijf van Zoelen bv
Nevadadreef 58, Utrecht
tel 030 - 263 11 11

GRESNIGT & VAN KIPPERSLUIJS Advocaten

Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten is een advocatenkantoor met vestigingen in Utrecht, IJsselstein, Woerden en Deventer.

De juridische dienstverlening kenmerkt zich door een gedegen aanpak en een persoonlijke benadering. Op deze wijze is Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten al meer dan vijftig jaar met recht een goede partner.

Voor meer informatie: mr J.J. Degenaar, Biltstraat 97, Utrecht
(030 - 231 66 31) of www.gvk-advocaten.nl

Domtoren Utrecht

Dé historische locatie in Utrecht voor uw vergadering, huwelijksvoltrekking, receptie of feest. Met of zonder privé rondleiding. Overdag en s'avonds!

Voor meer informatie

RonDom
Domplein 9-10 (naast de Domtoren), 3512 JC
Utrecht, T (030) 233 30 36, F (030) 230 01 08,
email: rondom@ubt.nl, www.domtoren.nl

Kantooradres
Hooghiemstraplein 132
3514 AZ Utrecht

Correspondentie uitsluitend
Postbus 12062
3501 AB Utrecht

Mr J.C.V. Geenen

t 06 - 482 17 115
f 030 - 233 45 95
jcvgeenen@geenenbedrijfsjuristen.nl
www.geenenbedrijfsjuristen.nl

Onder meer:

- Het vervaardigen van contracten op diverse rechtsgebieden waaronder het vennootschaps- en ondernemingsrecht, het arbeidsrecht én huurrecht
- Het verlenen van advies én bijstand op deze rechtsgebieden
- Behandeling én overname van incasso's

BIJ KONINKLIJKE BESCHIKKING
HOFLEVERANCIER

TAILORS SINCE 1850

WILLEMARS

**EXCLUSIEVE
KLEDING
EN MODES**

MAATKLEDING

**OUDEGRACHT 118
UTRECHT
TEL. 030-231 01 74**

Het is tijd voor inspiratie.

De Rabobank heeft iets met kunst en cultuur. Eerlijk gezegd: we zijn er gek op. En onze smaak is al even breed als die van u. Popmuziek of klassiek, Cobra of impressionisme, vaandelzwaaien of klootschieten, het is ons allemaal even lief. Daarom krijgen heel veel verschillende evenementen onze steun. En u krijgt met de Europas van de Rabobank 50% korting bij meer dan 450 musea. Want we willen graag dat iederéén kan genieten van kunst en cultuur.

Het is tijd voor de Rabobank.

Rabobank